

तुलनात्मक आलोचना

दुई वा दुईभन्दा धेरै विषयलाई परस्पर दाँजेर हेर्नु नै तुलना हो । एकाधिक साहित्यका कतिपय पक्षलाई लिएर परस्पर सम्बन्ध वा सादृश्य र भिन्नता वा व्यतिरेक देखाउँदै तिनीहरूको अध्ययन, विश्लेषण वा मूल्याङ्कन गरिन्छ भने त्यो तुलनात्मक आलोचना वा अध्ययन भनेर चिनिन्छ । तुलनाले ठाउँ ओगट्न थालेपछि आलोचनाको शैलीमा ठूलो परिवर्तन आएको छ । आलोचनालाई सीमित घेराबाट मुक्त गरेर विस्तृत क्षेत्रमा पुऱ्याउने काम तुलनाले नै गरेको हो ।

परिचय

पश्चिममा सार्वभौमसत्ता भएका राज्यहरू स्थिर हुन लागेपछि ती राज्यमा आआफ्नै साहित्यको पनि विकास हुन लाग्दछ । युरोपेली राज्यहरू आआफ्ना भाषा र साहित्यमा गर्व गर्न थाल्दछन् । राष्ट्रवादी भावनाले गर्दा ती देशका नागरिकहरू आफ्नो देशको साहित्यमा ज्यादा मोह देखाउँछन् । उन्नैसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धसम्म राष्ट्रिय साहित्यको घेराबाट विद्वान्हरू उम्कन सकिरहेका हुँदैनन् । विश्वका विभिन्न भागमा उपनिवेश फैलँदै जानाले युरोपेलीहरू बल्ल ती भागका भाषा, साहित्य, धर्म, संस्कृति तथा परम्परासित परिचित हुन थाल्छन् । अब विद्वान्हरूको मनमा के कुरो उठ्न लाग्छ भने युरोपीय देशहरूले आफ्नै संस्कृतिलाई मात्र हेरेर पुग्दैन । राष्ट्रिय साहित्यप्रति मोह भए पनि इतर साहित्यको अस्तित्वको बोधले पश्चिममा ज्ञानको एउटा अर्को शाखा खुल्छ जसलाई हामी तुलनात्मकसाहित्य भन्दछौं । तुलनात्मक साहित्यको विकास हुनु नै तुलनात्मक आलोचनाको विकासमा बल पुग्नु हो ।

जोन फ्लेचरको भनाइअनुसार साहित्यिक अध्ययनको एउटा शाखालाई विभिन्न नाम दिइँदै आएका छन् : कम्प्यारेटिभ लिटरेचर, लिटरेचर कम्प्यारी, भर्गिलचेन्द, लिटरेचर विसेन्साफ्ट अथवा कम्प्यारेटिभ साइन्स अफ लिटरेचर आदि (१९७९ : १०७) । नेपालीमा तुलनात्मक साहित्य, तुलनात्मक वा तुलनापरक अध्ययन आदि विभिन्न नामको सम्भावना भए पनि यहाँ तुलनात्मक आलोचना - भन्ने संक्षिप्त शीर्षक पर्याप्त ठानिएको छ : जोन फ्लेचर आफ्नो लेखलाई दि क्रिटिसिज्म अफ कम्प्यारिजन, दि एप्रोच थ्रु कम्प्यारेटिभ लिटरेचर एन्ड इन्टेलेक्चुअल हिस्ट्री भन्ने नाम दिन्छन् । तुलनात्मक साहित्य भन्नाले साहित्यको प्रमुखतातिर हाम्रो ध्यान जान्छ, यद्यपि तुलना गर्ने काम आलोचनामार्फत नै सम्पन्न गरिन्छ । तर तुलनात्मक आलोचनाभन्दा दुई आलोचनाको तुलना हो कि भन्ने भान पर्छ, यहाँ एकाधिक साहित्यको तुलना, जसमा एकाधिक आलोचना पनि पर्न सक्छ, लाई बुझाउन तुलनात्मक आलोचना शब्दको प्रयोग भएको छ । तुलनात्मक आलोचना भन्ने नाम निर्विवाद नभए पनि यहाँ साहित्यका, आलोचनाका एकाधिक कृति, विषय वा पक्षहरूलाई दाँजेर हेर्ने सैद्धान्तिक विचारलाई जनाउन त्यस नामको उपयोग गरिएको छ र तुलनात्मक आलोचनाका साथ स्पष्टताका लागि यथास्थान तुलनात्मक साहित्यको पनि उल्लेख दिइएको छ । तुलनात्मक साहित्य के हो भन्ने विषयमा पनि प्रकाश पार्न छाडिएको छैन । यो समग्र कृति नै आलोचनातिर अभिमुख हुनाले अन्यले भन्दा यसै नामले वरीयता प्राप्त गरेको हो । तर तुलनात्मक आलोचना भन्नाले एकाधिक आलोचनको तुलना मात्र हो कि भन्ने सीमित अर्थ मात्र लिनु हुँदैन, यसमा एकाधिक आलोचना वा एकाधिक साहित्य आदि सबैको तुलना आउन सक्छ ।

तुलनात्मक साहित्यको अवधारणा

पश्चिममा तुलनात्मक साहित्यको अवधारणाको विकास भएको धेरै समय भएको छैन । अङ्ग्रेजीमा मैथ्यू अर्नोल्डले १८४८ को एक व्यक्तिगत पत्रमा तुलनात्मक साहित्यको प्रयोग गरेका थिए तर त्यो पत्र १८९५ तक अप्रकाशित नै रह्यो । अर्नोल्डले तुलनात्मकको प्रयोग तुलनीय अर्थमा गरेकाले त्यसमा आधुनिक अर्थ आउन बाँकी नै थियो । पोस्नेटले नै १८८६ मा आएर आधुनिक अर्थमा तुलनात्मक साहित्यको प्रयोग गरेका हुन् । फ्रान्समा त तुलनात्मक साहित्यको प्रयोग एवेल फ्राङ्कोइस भिलिमेनले १८२९ मै गरेका थिए । त्यसलाई व्यवस्थित प्रचार दिने काम सैन्तव्यवले गरे । जर्मनीमा कम्प्यारेटिभको अर्थमा भर्गिलचेन्दको प्रयोग वैज्ञानिक सन्दर्भका साथ १७९५ मै गेटेले गरेका थिए । अगस्ट विल्हेम स्लेगलले १८०३ को एक रिभ्युमा भर्गिलचेन्द ग्रामेटिक्को प्रयोग गरेको देखिन्छ, फ्रेडरिक स्लेगलले पनि

१८०८ मा त्यसको प्रयोग गरेका छन् । जर्मनीमा जातिशास्त्र, मनोविज्ञान, इतिहास तथा काव्यशास्त्र आदि क्षेत्रमा तुलनात्मक विशेषण प्रयुक्त हुँदै आयो । मोरिज क्यारिएले १८५४ मा यसको प्रयोग गरेका थिए । इटलीमा फ्रेन्च मोडेलमै लिटरेचर कम्प्यारेटको प्रयोग भएको छ । स्लाभिक भाषाहरूमा उल्लिखित पदबन्धको प्रयोग कहिलेदेखि हुँदै आयो भन्न कठिन छ । रुसका विख्यात तुलनावादी अलेग्जेन्डर भेस्लोभ्स्कीले १८८७ मा भर्गिलचेन्ड लिटरेचर विसेन्साफ्टको ढाँचामा स्ट्रुभिनटलनो लिटरेचर भिडेनी नामक पदावलीको प्रयोग गरेका थिए । यस विषयको विस्तृत चर्चा रेने वेलेकको डिस्किमिनेसन्समा सङ्गृहीत दि न्याम एन्ड नेचर अफ कम्प्यारेटिभ लिटरेचरमा पाइन्छ । त्यसै कृतिमा उनको अर्को कम्प्यारेटिभ लिटरेचर टुडे नामक उपयोगी निबन्ध सङ्गृहीत छ भने कन्सेप्टस् अफ क्रिटिसिज्ममा क्राइसिस अफ कम्प्यारेटिभ लिटरेचर समाविष्ट छ ।

प्रयोगात्मक सन्दर्भमा विचार गर्ने हो भने आधुनिक अङ्ग्रेजीसमीक्षाका पिता मानिने जोन ड्राइडेन (१६३१-१७००) ले तुलनात्मक आलोचनाको उपयोग गरेका छन् । यिनले विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक तथा मनोवैज्ञानिक पद्धतिलाई पनि अपनाएका छन् । यिनी शास्त्रवादीहरूका निगमनात्मक तथा विवेचनात्मक हेराइलाई अँगाल्दै तुलनात्मक पद्धतिद्वारा त्यसलाई खँदिलो पार्ने चेष्टा गर्छन् ।

तुलनात्मक आलोचना

(तुलनात्मक साहित्य)

तुलना भन्नासाथ त्यस प्रयोजनका निम्ति एकाधिक व्यक्ति वा विषय आएकै हुनुपर्छ । साहित्यमा दुई कवि आउन सक्छन्, कृति आउन सक्छन्, दुई किसिमका पृष्ठभूमिको चर्चा हुन सक्छ अथवा धेरै कवि, धेरै कृति धेरै किसिमका पृष्ठभूमिलाई अँगालेर विवेचना प्रस्तुत हुन सक्छ । बालकमा बुद्धिको विकास हुन थालेपछि तुलना गर्ने सिप पनि जाग्नथाल्छ, घरघरायसी व्यवहारमा साधारण मान्छे पनि योभन्दा त्यो राम्रो, मीठो, स्वादिलो, असल, कमसल, बेस वा खराब आदि भनेर आफ्नो तुलनात्मक चेतना प्रदर्शित गर्छ, सानैदेखि शिक्षाक्षेत्रमा बालकहरूलाई तुलनातिर जागरुक पार्न कोसिस गरिन्छ । समीक्षक आलोचनाकार्यको आफ्नो शैशवमा एउटै साहित्यिक कृतिभन्दा टाढा नगएर त्यसमै वरिपरि घुम्न पनि सक्छ । कृतिको समग्र अध्ययन गरेर त्यसका अनेक भाग मध्ये एउटा भागलाई राम्रो ठहराउनु तुलनात्मक आलोचना (तुलनात्मक साहित्य) अन्तर्गत मूल्य निर्धारण गर्नु हो । संस्कृतमा यस्तो एउटा तुलनात्मक तरिका प्रसिद्ध छः काव्यहरूमा नाटक राम्रो, नाटकमा कालीदासको शाकुन्तल राम्रो, शाकुन्तलमा चतुर्थ अङ्क राम्रो, चतुर्थ अङ्कमा श्लोकचतुष्टय राम्रो । श्लोक छः

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

तुलनाका निम्ति एउटा कृतिबाट अन्य कृतिसमेत लिन थालेपछि आलोचकले आफूलाई फराकिलो फाँटमा उतार्न थाल्छ । बालकृष्ण समका मुकुन्दइन्दिरार अन्धवेगमा अथवा उनका पूर्ववर्ती र परवर्ती नाटकमा तुलना हुन सक्छ । विधान्तरमा उनकै नाट्यसाहित्यका साथ कविताको तुलना सम्भव छ । एउटै लेखकका कृतिहरूको परस्पर तुलना नगरी अर्को लेखकका कृतिसित तुलना गर्न थालेपछि आलोचकले अझ फराकिलो क्षेत्रमा आफूलाई स्थापित गर्न लाग्छ । सम र देवकोटाका व्यक्तिगत विशेषताको तुलना गर्दै उनीहरूका कृतिमा पाइने साम्य र वैषम्यको खोजमेलबाट आलोचनाको तुलनापरक आयाम गहकिलो भएर आउँछ । सम र देवकोटाका साथ लेखनाथलाई समेत लिन सकिन्छ । कवित्रयको तुलनात्मक अध्ययनबाट नेपाली आलोचना साहित्यको विकासमा मद्दत मिल्छ । समपूर्व र समोत्तर नेपाली नाट्यसाहित्यको अवस्थामा प्रकाश पार्दै समेली नाट्यसाहित्यको अध्ययन गर्ने आवश्यकता छ किन भने त्यस किसिमको अध्ययनबाटै समलाई राम्ररी बुझ्न सकिन्छ । कैयौं ठूला देशमा उही भाषामा लेखिएको कृति भए पनि बेग्लै परिवेश अँगालेर लेखिनाले तिनीहरूको तुलनीय स्वरूप ज्यादा महत्त्व राख्छ । बहुभाषिक देशमा एउटा भाषामा लेखिएको कृति उसै देशको अर्को भाषामा लेखिएको कृतिसित तुलनीय हुन सक्छ । भारतका प्रान्तीय भाषामा लिखित रामायण तुलनाका निम्ति उपयुक्त कृति हुन सक्छन् ।

तुलनात्मक साहित्य र आलोचना

तर पश्चिमी तुलनात्मक साहित्यको अवधारणा यसरी साँगुरो अर्थमा केन्द्रित छैन । साहित्यको राष्ट्रिय घेरा नाघ्ने प्रयत्नबाटै तुलनात्मक साहित्यको विकास भएको हो । बीसौं शताब्दीमा उठेर आएको वैश्विक दृष्टिकोणलाई यसले प्रस्तुत गर्दछ । राष्ट्रिय साहित्यको तुलनाबाट ठूलो उपलब्धि नहुने भएकाले तुलनात्मक साहित्य भाषा, भूगोल र राष्ट्रको सीमालाई नाघ्दै वैश्विक बन्न खोज्दछ । हुन त विश्वका सबै साहित्यको तुलनात्मक अध्ययन यस विषय अन्तर्गत हुनुपर्छ भन्ने छैन तर पनि तुलनावादीको हेराइ वैश्विक नभए पनि व्यापक भइहाल्छ ॥ तुलनावादी लेखक कस्तीमा एउटा विदेशी भाषाको विशेषज्ञ हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ ॥ मतलब यो हो कि तुलनावादी बहुभाषाविद् अथवा एकाधिकभाषाविद् हुनुपर्छ र एकाधिक भाषामा एउटा विदेशी भाषा, खास गरी प्रसिद्ध र दरिलो भाषा, त हुनैपर्छ । गेटेले एक पटक अब राष्ट्रिय साहित्य अर्थपूर्ण छैन, तुलनात्मक साहित्यको युग आएको छ र हरएकको ध्यान त्यता जानुपर्छ भनेका थिए । तुलनात्मक साहित्य भन्नासाथ त्यो अध्ययनको

अन्तर्राष्ट्रिय हेराइ हो भन्ने बुभनुपर्दछ । वैज्ञानिक उन्नतिले गर्दा शीघ्रताका साधनहरूको विकास भई एक देशको अर्को देशसित निकटता बढेको हुनाले हामीले आफूलाई र आफ्नो देशलाई बुभन पनि अन्य देश र त्यस देशका समस्यालाई बुभनुपर्ने भएको छ । जसरी आज सामाजिक, राजनीतिक स्तरमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको विकास भएको छ त्यसैगरी कलात्मक स्तरमा तुलनात्मक साहित्यले बढ्दो अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई देखाउँछ । तुलनात्मक आलोचना वा साहित्यको अर्थ कलाजगतमा प्रकटित भएको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध हो । विश्वका दुई वा दुईभन्दा अधिक साहित्य अथवा ती साहित्यका एकाधिक लेखक अथवा ती लेखकका कृति र तिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्ध, एकअर्काले एकअर्कामाथि पारेको प्रभाव, परस्परमा रहेका समानता र असमानताको छानबिन तुलनात्मक साहित्यको विषय हो । तुलनात्मक साहित्यमा तुलनात्मक आलोचना रहेकै हुन्छ र तुलनात्मक आलोचना विना तुलनात्मक साहित्य हुनु असम्भव छ तर तुलनात्मक साहित्य व्यापक नाम हो भने तुलनात्मक आलोचनालाई पनि त्यस्तै व्यापकतामा फैलाउन मिल्छ । साहित्यले समयलाई नाघ्दै आएको छ तर भूगोललाई समेत नाघेर यसले आफ्नो व्यापकताको बोध तुलनामार्फत नै जनाउँछ ।

महत्त्व र अर्थ

जोन फ्लेचरले जर्ज स्टिनरको लाइग्वेज एन्ड साइलेन्स (१९६७) बाट तुलनात्मक साहित्यको के महत्त्व छ भन्ने कुरा उद्धृत गरेका छन् । स्टिनरको भनाइ छ कि साहित्यका शिक्षण र व्याख्या तुलनात्मक तरिकाबाट हुनुपर्छ । इटलेली महाकाव्यसित परिचय नभई स्पेन्सरको बारेमा निर्णय दिन खोज्नु, ब्वालोलोलाई नजानी पोपको मूल्य निर्धारण गर्नु, बालजाक, स्टेन्डाल, फ्लाबेयरलाई नजिकबाट नचिनी भिक्टोरियन उपन्यास र जेम्सको कृतित्वमाथि विचार गर्नु बेठीक हुन्छ (१९७९ : ११०) । जर्ज वाटसनको भनाइ छ कि उन्नैसौं र बीसौं शताब्दीमा साहित्य के हो भन्ने विषयमा फ्लेचरले रिमेकको भनाइ उद्धृत गरेका छन् । रिमेक भन्छन् : तुलनात्मक साहित्य भन्नाले एउटा खास देशको सीमा नाघेर साहित्यको अध्ययन गर्नु हो र यो एकतिर साहित्यका बीचको सम्बन्धको अध्ययन हो भने अर्कोतिर दर्शन, इतिहास, समाजशास्त्र, विज्ञान, धर्मजस्ता ज्ञान र विश्वासका क्षेत्रको बीचको अध्ययन पनि हो । संक्षेपमा भन्ने हो भने यो एउटा साहित्यको अन्य एउटा वा धेरै साहित्यसित र मानवीय अभिव्यक्तिका अन्य क्षेत्रसित पनि तुलना हो (१९७९ : १११) ।

रिमेकको परिभाषाको विशेषता के छ भने त्यो ज्यादा व्यापक छ र धेरै क्षेत्रलाई ओगट्दछ । कम्प्यारेटिभ लिटरेचर : थ्योरी एन्ड प्राक्सिसमा सङ्गृहीत म्युजेज इन आइसोलेसन नामक निबन्धमा शिशिरकुमार दास के भन्छन् भने शब्द सौन्दर्य

चाख्ने र हेराइको शक्ति तिखार्नेतिरबाट साहित्यमा तथ्यसङ्कलन गर्नेतिर तुलनात्मक साहित्यले आग्रह राख्यो (१९८९ : ५) । उसैमा सङ्गृहीत उनैको *ह्वाई कम्प्यारेटिभ इन्डियन लिटरेचर* ? मा उनी भन्छन् कि राष्ट्रिय साहित्य नै पूर्ण हो भन्ने कुराको विरोधमा तुलनात्मक साहित्य उठेको हो (१९८९ : ९५) । उनै त्यहाँ के स्पष्ट पार्छन् भने तुलनात्मक अध्ययनको न्यूनतम आवश्यकता दुई साहित्यबाट सुरु गर्नु हो तर त्यति द्विचरसम्बन्धले तुलनात्मक साहित्यको मागलाई पूरा गर्दैन । तुलनात्मक साहित्य त हरेक भाषा र देशका साहित्यलाई एउटै अविभाज्य पूर्णता ठान्दछ । रेने वेलेकले *दि न्याम एन्ड नेचर अफ कम्प्यारेटिभ लिटरेचर*मा अन्य केही विद्वान्का परिभाषाहरूको पनि उल्लेख गरेका छन् (१९७० : १-३६) । भ्यान टाइगेमको परिभाषाअनुसार तुलनात्मक साहित्यको लक्ष्य यथार्थतः पारस्परिक सम्बन्धको आधारमा विभिन्न साहित्यको अध्ययन हो^१ (१९७० : १५) । टाइगेमका अनुयायी गुयार्ड के भन्छन् भने तुलनात्मक साहित्य भनेको अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यिक सम्बन्धको इतिहास हो- *दि हिस्ट्री अफ इन्टरनेसनल लिटरेरी रिलेसन्स* । कारेका अनुसार तुलनात्मक साहित्य साहित्यिक इतिहासकै एउटा हाँगो हो, आध्यात्मिक अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको, वाइरन र पुस्कन, गेटे र कार्लाइल, वाल्टर स्कट र भिगनीका बीच भएका तथ्यात्मक सम्पर्कको, विभिन्न साहित्यका कृति, प्रेरणा र लेखकको जीवनीका बीच रहेको साँचो नाताको पनि-यो अध्ययन हो (१९७० : १६) । हेनरी एच. एच. रिमेकको परिभाषाको उल्लेख माथि गरियो । उनले काल्मिनवादसित हाथर्नको जुन सम्बन्ध छ त्यसलाई तुलनात्मक मानेका छन् र उनका अपराध, पाप तथा प्रायश्चित्तसम्बन्धी विचारलाई अमेरिकी ठहराएका छन् । पोस्नेट र उनका अनुयायीहरूले हर्वर्ट स्पेन्सरको विकासवादी दर्शनलाई आफ्नो चिन्तनको आधार बनाएका छन् । उनको साहित्यिक विकासको सामान्य सिद्धान्त के छ भने साहित्य विभिन्न चरणहरूबाट बढ्दैबढ्दै आखिर बढ्ने चीज हो । साहित्य मानवजातिको विश्वव्यापी सामाजिक इतिहासअन्तर्गत नै आउँछ । मान्छेको सामाजिक जीवन वंशबाट सहर, सहरबाट राष्ट्रमा फैलन्छ र आखिर वैश्विक मानवमा परिणत हुन्छ । यसरी पोस्नेट तुलनात्मक साहित्यलाई साहित्यिक विकासको सामान्य सिद्धान्तकै रूपमा हेर्छन् ।

यता वेलेक आदि विद्वान्हरू भने परिप्रेक्ष्य (पर्सपेक्टिभ) र भावना (स्फिरिट)बाट तुलनात्मक साहित्यलाई परिभाषित गर्ने पक्षमा छन् । वेलेकको भनाइअनुसार सफल साहित्यिक सिर्जना र अनुभूतिमा एकता छ भन्ने भावनाले अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यबाट यसले सबै साहित्यको अध्ययन गर्छ^२ (१९७० : १९) । वेलेकका अनुसार तुलनात्मक

^१ The object of comparative literature is essentially the study of diverse literatures in their relations with one another.

^२ It will study all literature from an international perspective with a consciousness of the unity of all literary creation and experience.

साहित्य भाषावैज्ञानिक, जातीय तथा राजनीतिक बन्धनबाट मुक्त रहन्छ । यो केवल एउटा पद्धतिमा मात्र आश्रित रहँदैन । वर्णन, व्याख्या, विवेचना, स्पष्टीकरण तथा मूल्याङ्कनको त्यति नै उपयोग हुन्छ जति कि तुलनाको । त्यहीँ मात्र तुलना हुनुपर्छ जहाँ खास ऐतिहासिक सम्बन्ध छ भन्ने सोचाइ उपयुक्त छैन । खास सम्बन्धमा नरहेका भाषा, लेखन, शैली, विधाहरू पनि तुलनाको कार्यमा सजिलै आउन सक्छन् ।